

UMUM TA'LIM MAKTAB ONA TILI DARSLIKLARIDA IBORALAR MAVZUSINING O'QITILISHI HAQIDA MULOHAZALAR

Hayitmurodova Marjona Bekzod qizi

*Samarqand Davlat Unversiteti Kattaqo'rg'on filiali
Pedagogika va tillarni o'qitish fakulteti Filologiya va
tillarni o'qitish: o'zbek tili yo'nalishi 3-kurs talabasi*

Ilmiy rahbar: Anvar Sobirov Kuvandikovich

Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PHD)

Annotatsiya: Mazkur maqolada umum ta'lim maktablari darsliklarida iboralar mavzusini qay yo'sinda nazariy asoslar bilan ochib berilishi, amaliy topshiriqlar bilan o'quvchilarning nutqiy malakalarini o'sishi haqida mulohazalar yuritilgan.

Kalit so'zlar: frazema, frazeologik lug'at, matn, leksema, turg'un birikma, nofaol frazema, frazeologik turnir, faol frazema,

Nutq ko'rki — iboralar nafaqat murakkab til hodisasi, balki o'rganilishi ham murakkabligi bilan ajralib turadi. Boshlang'ich sinflar ona tili o'qitish metodikasida fonetika, leksika, grammatikani o'qitish usullari haqida ko'plab ilmiy mulohazalar, tavsiyalar, ko'rsatmalar yaratildi va yaratilmoqda. Ammo iboralarni o'qitishning usullari haqidagi tavsiyalar yetarli emas. Ona tili o'qitish metodikasida iboralar o'quvchilarning nutq malakalarini o'stirish nuqtai nazaridan o'rganiladi. Asosiy e'tibor nutqiy faoliyatni kuchaytirish tizimining noyob boyligi bo'lgan iboralarni mumkin qadar ko'proq nutq iste'moliga kiritish malakasiga qaratiladi.

Iboralar juda murakkab va ko'p qirrali hodisadir. Har bir ibora muayyan hajmdagi ma'noga, shaklga va qo'llanish imkoniyatiga ega va ularning shakli ham o'zgacha. Iboraning shakli deyilganda, uning fonetik, orfografik qurilish tarkibi va grammatik shakllari tushuniladi. Leksemaga qaraganda, iboralar ma'nolarining hajmi, ko'p ma'noliligi bilan farqlanadi. Bu kabi holatlar iboralarni nutqqa olib kirishni qiyinlashtiradi. Maktabda ona tili og'zaki va yozma nutqni biladigan, til unsurlaridan o'rinli foydalana oladigan, tom ma'nodagi savodli o'quvchilarni tayyorlashni ta'minlaydigan vosita tarzida o'rgatiladi. Ona tilini yaxshi bilish, mamlakatning siyosiy, madaniy-ma'rifiy, mafkuraviy, xo'jalik hayotida faol ishtirok etishga yordam beradi. Turli maqsadlarga erishishda vosita hisoblanadi. O'zbek tili lug'ati tarkibi jihatidan juda boy va rang-barangdir. Tilimizda mustaqil leksik ma'noga ega bo'lgan alohida so'zlardan tashqari leksik ma'no ifodalaydigan turg'un birikmalar-iboralar ham mavjud. Ularning ma'nolari tarkibidagi so'zlarning yaxlit ma'nosi asosida yuzaga keladi va inson xotirasida bir butun va tayyor holda saqlanib, boshqa birikmalar bilan xuddi alohida so'z kabi munosabatda bo'ladi. Iboralar ham tilda aloqa-aralashuv, fikr almashuv vositasi bo'lib xizmat qiladi. Shu bilan birga iboralar tilning leksik va stilistik imkoniyati, boyligini ko'rsatuvchi sohasi hamdir.

Shu ma'noda so'zlar kabi iboralarni ham o'rganish, o'ziga xos tomonlarini, nutqdagi faoliyatini, emotsional-ekspressiv vazifalarni o'quvchilarga yetkazish muhim amaliy ahamiyat kasb etadi. Biroq iboralarni o'zlashtirish boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun bir muncha qiyinchilik tug'diradi. Chunki iboralarning o'zi to'g'risida nazariy ma'lumot berilmaydi, lekin boshlang'ich sinf o'qish va ona tili darsliklari matnlarida juda ko'plab iboralar uchraydi.

Albatta, dars berish davomida iboralar ustida maxsus ish olib borilmoqda, yani berilgan lug'atlarda ayrim iboralar izohi berilgan. Ammo bu ish hamma vaqt ham zarur natijalarni bermoqda deb bo'lmaydi. O'rta maktabni bitirib chiqayotgan o'quvchilar yetarli iboraviy birliklar boyligiga ega bo'lmayotirlar. Buning sababi shundaki, iboralarni o'rganish tizimi hali maqsadga bo'ysundirilgan va qat'iy ishlab chiqilgan tizim darajasiga aylangan emas. Iste'molda ko'p qo'llanadigan hamda kam qo'llanadigan, ya'ni nisbatan bir muncha qiyin ma'noli va sodda ko'rinishli iboralarni o'rgatishga bir xil vaqt sarflanishi, iboralarga doir mashqlarni o'rganish xususiyati e'tiborga olinmaganligi iboralarni o'rganishda qiyinchiliklar tug'dirmoqda. Iboralar juda murakkab va ko'p qirrali hodisadir. Har bir ibora muayyan hajmdagi ma'noga, shaklga va qo'llanish imkoniyatiga ega va ularning shakli ham o'zgacha. Iboraning shakli deyilganda, uning fonetik, orfografik qurilish tarkibi va grammatik shakllari tushuniladi. Leksemaga qaraganda, iboralar ma'nolarining hajmi, ko'p ma'noliligi bilan farqlanadi. Bu kabi holatlar iboralarni nutqqa olib kirishni qiyinlashtiradi. Aksariyat o'quvchilar mumkin qadar ularni o'z nutqida qo'llamaslikka harakat qiladi. Sabab shundaki, o'quvchilar iboralarning ma'nolarini hamma vaqt ham tushunib yetmaydi, ularning ma'nolarini fahmlay olmaydi. Bu esa iboralarni nutqdan chiqarib tashlash evaziga oddiy, sodda, qashshoq gapirishga undaydi. O'quvchi o'z fikrini ifoda etishda til unsurlari (elementlari)ni o'zlashtirish davomida atrof-olamni his qila boshlaydi, borliqni bilib oladi. Bola ongida til vositalari yordamida aks ettirgan tushunchalar shakllana boradi. Bu holat bolaning faqat ona tilida fikrlashi, idrok etishi asosida ro'y beradi. O'quvchi aloqalarlashuv davomida til unsurlarini egallay borar ekan, ular tilning murakkab hodisalariga duch kela boshlaydi. O'quvchilar til hodisalarining shakli va mazmuni haqida mulohazalar yurita boshlaydi. Tilning, xususan, o'zbek tilining shunday tushunchalari mavjudki, ular alohida usullar asosida o'rgatishni talab etadi.

Aksariyat o'quvchilar mumkin qadar ularni o'z nutqida qo'llamaslikka harakat qiladi. Sabab shundaki, o'quvchilar iboralarning ma'nolarini hamma vaqt ham tushunib yetmaydi, ularning ma'nolarini fahmlay olmaydi.

Bu esa iboralarni nutqdan chiqarib tashlash evaziga oddiy, sodda, qashshoq gapirishga undaydi. Shu ma'noda iboralarni o'qitish va o'rganishning optimal metodikasini yaratish lozim.

Fikrimizcha ular quyidagilardir:

- 1) frazeologik material tanlash;
- 2) faol va nafaol frazemik lug'at tarkibini yaratishi

3) frazemalarni izohlash usullarini yaratish;

4) frazemalarni mustahkamlash va esda qoldirishga yordam beradigan mashqlar tizimini yaratish va hokazo.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida frazeologik kompetentlikni shakllantirish metodlaridan "onatili va o'qish savodxonligi" darslarida unumli foydalanish mumkin. Milliy o'quv dasturi loyihasi asosida yaratilgan darsliklarda iboralar ma'nosini anglashga doir birqancha mashqlar berilgan. Ammo bu mashqlar faqat o'sha darsda berilgan bir yoki iboraning tahliliga yo'naltirilgan. O'quvchida frazeologik kompetentlikni shakllantirish maqsadida maxsus lingvistik mashqlar to'plamini ishlab chiqish masalasi juda dolzarb. Hozirda boshlang'ich sinf o'qituvchilarining aksariyatibu kabi mashqlarni ishlab chiqish va foydalanish, umuman olganda iboralar lug'ati ustida ishlash ko'lami haqida hech qanday tasavvurga ega emas. Shunday mashq turlaridan ayrimlaridan namuna keltiramiz. 2-sinf matnida berilgan iboralar lug'ati ustida ishlash. Ertak beriladi. Analiz jarayonida notanish so'zlar bilan birgalikda iboralar lug'ati ustida ishlash tavsiya etiladi. Bu bora nutq o'stiruvchi asosiy vositalardan biri hisoblanab, ular o'quvchi lug'at boyligining muhim qismi sanaladi. Ibora leksikologiya bo'limida o'rganilib, nutqimizni boyitadigan, go'zallashtiradigan va ta'sirchanligini oshiradigan vositadir. O'quvchilar nutqini o'stirish uchun ona tili va o'qish savodxonligi mashg'ulotlarida iboralarni o'qitishda gapda berilgan so'zlarni iboralar bilan almashtirish, ular ma'nosini sharhlash, ma'no darajalarining oshib yoki kamayib borishini taqqoslash kabi amaliyishlardan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Masala: U ishni oson bajardi. U ishni xamirdan qil sug'urganday bajardi. Bu xushxabarni eshitgan onam juda xursand bo'ldi.

Bu xushxabarni eshitgan onamning chehrasi yorishdi. Misollarning birinchisida fikr sodda (<http://azkurs.org/reja-sodda-gap-turlari.html>), oddiy qilib aytilgan bo'lib, ikkinchisida esa fikr birinchisiga qaraganda ta'sirli, ifodali, obrazli qilib berilgan. Birinchi gapda ifodalagan ma'no darajasi, ikkinchi gapda yanada oshib boradi, ma'no kuchayadi. Bu gaplarning qiyosidan ko'rinib turibdiki, iboralar qatnashgan gap so'zlovchining maqsadini aniq, ta'sirchan qilib, so'zlovchi va tinglovchining hayajonini qo'zg'aydi, kayfiyatiga ham ta'sir qiladi. Bundan tashqari o'quvchilarga iboralar lug'atini tuzdirish, iboralarga zid ma'noli, muqobil yoki so'z birikmalari tanlash kabi mashqlardan foydalanish, shuningdek, o'quvchi badiiy asarni o'qiyotganda uchraydigan shakldosh, ma'nodosh, zid ma'noli iboralar ma'nosi sharhlangan izohli lug'at daftari tutsa, mazkur so'zlar ishtrok etgan gaplar tuzsa so'z boyligini oshirish va nutqiy mahoratini takomillashtirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Bu kabi tizimli mashqlar o'quvchida frazeologik kompetensiyani shakllantiradi.

O'qish savodxonligi darslarida matn tahlili jarayonida o'quvchida frazeologik kompetentlikni shakllantirish maqsadida quyidagi topshiriq turlaridan unumli foydalanish mumkin: illustratsiyalash; sinonim iboralar qatorini tuzish; antonim

iboralar qatorini tuzish; “bosh”, “ko‘z”, “qo‘l”, “oyoq”so‘zlari ishtirok etgan iboralarga misol keltirish; berilgan iborani ma’nodoshiga almashtirish; nuqtalar o‘rniga iboraning tushib qolgan qismini topib qo‘yish; moslikni to‘g‘rilang; refleksiya mashqlari; Poliglot (ingliz tilidagi o‘zbek tilidagi iboraga almashtirish) “Iboralar olami” sinfdan tashqari mashg‘ulotni tashkil etish; “Frazeologik turnir” tashkil etish, “Batl aytish” Bu kabi topshiriqlar o‘quvchining iboralardan foydala olish ko‘nikmasini shakllantirishga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. 2022–2023-o‘quv yilidan boshlab Milliy dastur loyihasi asosida darsliklarning yangi avlodini yaratish va tajriba-sinovdan o‘tkazish yo‘lga qo‘yildi. 2-3-sinf ona tili va o‘qish savod xonligi darsligida iboralarni o‘qitish uchun alohida soat ajratilgan, o‘quvchida tinglab tushunish va anglash, o‘qish malakaslarini shakllantirishga doir topshiriqlar berilgan. Iboralarni tahlil qilishga, ular bilan amaliy tanishtirishga oid topshiriqlar ham kiritilgan. Frazeologik kompetensiya quyidagi malakatalari asosida aniqlanadi:

- Berilgan matndagi iboralarni ajrata oladi
- Iboralarning qanday ma’no ifodalab kelayotganligini anglaydi;
- Iboralarni ma’nosiga mos so‘zlar bilan almashtira oladi;
- Nutqida iboralardan unumli foydalanada;
- So‘zning ma’nosiga mos iborat anglay oladi;
- Iboralarni tasvirlay oladi;
- Iboralardan yozma nutqda foydalanadi;
- Iboralar lug‘ati bilan ishlay oladi.

Bu kabi malaka talablarini o‘quvchida shakllantirish orqali uning og‘zaki nutqini rivojlantirish, chiroyli va mazmundor bo‘lishiga erishamiz.

1-sinf “ona tili va o‘qish savodxonligi” darsligida berilgan O‘tkir Xoshimovning “Sariq devni minib” romanidan berilgan parchada:“Kichik singlimning oti – Donoxon. Hozir birinchi sinfdan o‘qiyapti. Oyimning aytishiga qaraganda, u katta bo‘lsa ,albatta, shifokor bo‘larmish. Menimcha, undan shifokor chiqmasa kerak. Nega desangiz, ko‘cha-ko‘yda hamshiralarga ko‘zi tushib qolsa, ukol qiladi deb, tog‘dan tog‘ga qochadi”.Ikki o‘rinda ibora berilgan bo‘lib, bu iboralarni nima uchun ajratib ko‘rsatilgani va qanday ma’noni anglatishi haqida muhokama qilish yozilgan.

Bu mashqlar o‘quvchining frazeologik birliklar haqidagi tushunchasini

1- sinfdanoq rivojlantirish va ma’nolarini tushintirish uchun qo‘llanilgan. Iboralarni o‘rganish va ularni nutqida qo‘llash o‘quvchining nutq mazmundorligi va chiroyli bo‘lishini ta’minlaydi. O‘quvchilarga iboralarni bir so‘zga teng ekanligi va ibora o‘rniga so‘z qo‘yib ishlatsa bo‘lishini misollar yordamida tushintirib beriladi. Misol uchun “ko‘zi tushib qolsa” iborasi – qaraganida so‘ziga to‘g‘ri kelishini hikoyaning o‘sha qismiga qo‘yib bolalar bilan birgalikda ma’nosi o‘rganiladi. O‘quvchilar har bir iboraning o‘rniga osha iborani ma’nosini anglatadigan so‘z qo‘yib, pardadoshlari bilan muhokama qilishadi. O‘qituvchi xato aytilgan so‘zlarni to‘g‘irlab, o‘quvchilar bilan tahlil qilishadi. 1-sinf o‘quvchilari bu jarayonda ozgina

bo'lsa ham muammo va qiyinchiliklarga duch kelishadi. Kamchiliklar bartaraf etilib, har bir jarayon ustida ishlanadi.

Bunday iboralar 2- sinf darsliklarida ham berilgan bo'lib, bolani mantiqan o'ylanishga va fikr yuritishga undaydi.

Quyidagi gaplarda qanday farqni ko'ryapsiz?

Qiynalغانlariga yordam qo'lini cho'zishni o'z burchlari deb biladilar

Qiynalغانlarga yordam berishni o'z burchlari deb biladilar.

Mahalladoshlar bilan bir oila a'zolaridek qo'lini qo'lga berib mehnat qilamiz.

Mahalladoshlar bilan bir oila a'zolaridek birgalikda mehnat qilamiz.

Ko'nglimiz tog'dek ko'tariladi - Juda xursand bo'lamiz.

Yuqoridagi iboralar ham mazmundorlik va fikr teranligi, gap mazmuni qay darajada o'zgarganligini bilan o'quvchilarga o'rgatiladi. Bunga yana bir matnda yan'ni, mustahkamlash darsida berilgan Fyodor amaki haqidagi hikoyada ham berilgan " Bir ota – onaning o'g'li bor edi. Uni Fyodor amaki deyishardi. Nimaga desangiz, u juda bama'ni, o'zini- o'zi eplaydigan pishiq – puxta bola edi. Fyodor amaki to'rt yoshida kitob o'qishni o'rganib oldi, olti yoshida esa sho'rvasini o'zi qaynatib ichadigan bo'ladi. Xullas, u juda yaxshi bola edi. Ota – onasi ham yaxshi odamlar edi. Yaxshilikka hammasi yaxshi edi-yu, faqat bitta chatog'i bor edi: hayvonlarni ayasining jinni suymasdi. Ayniqsa, mushukni ko'rarga ko'zi yo'q edi. Fyodor amaki bo'lsa, aksincha jonivorlarni yaxshi ko'rardi.

Shu sababdan oyisi bilan ko'pincha chiqisholmas, tez- tez g'ijillashib turar edi. Ushbu matndagi ko'rarga ko'zi yo'q iborasi ham bolani e'tiborini tortadi. O'quvchilar bilan birgalikda muhokama qilinganda, turli xil so'zlarni o'rniga qoyib chiqiladi, bunda albatta bolalardan ham so'ralib, ularni javoblari to'g'ri yoki noto'g'ri ekanligi aytib o'tiladi. Oxirida o'qituvchi eng aptimal variantni qo'ygan holda, bolalarga tushuntiriladi. Ibora mazmunining qay darajada o'zgargani yoki saqlanib qolgani aytiladi. Shundagina bola ibora va so'z o'rtasidagi sinonimya nima ekanligini tushunib yetadi va bu haqida unda tushunchalar paydo bo'adi, frazeologiyaga bo'lgan ilk qadamlar tashlanadi.

Tilimizda necha asrlardan beri keng qo'llanib kelayotgan, obrazli fikr ifodasi bo'lmish frazeologik birliklar mavzusi bo'yicha alohida soat (dars) ajratilmagan bo'lsa-da, frazeologik birliklarni o'rganish va undan nutqda unumli foydalanish ko'nikmasini 1-4 sinflarda butun o'quv yili davomida gap ustida ishlash, matn ustida ishlash, matnlarni tahlil qilish, nutq o'stirish, bog'lanishli nutqqa o'rgatish darslarida shakllantirish mumkin. Darhaqiqat, o'quvchilarning ijodiy tafakkuri va nutqini o'stirishda frazeologik birliklarni nutqda qo'lay olishning ahamiyati katta ahamiyatga ega, ularning bu mavzu bo'yicha olgan bilimlarini mustahkamlash va ulardan to'g'ri va o'rinli foydalana olish ko'nikmasini hosil qilishda ona tili o'qish darslarida turli mashqlar tizimidan foydalaniladi. Bunda avvalo, frazeologik birliklarning o'ziga xos leksik - semantik, uslubiy xususiyatlari, ularning qo'llanishiga ko'ra faol va nafaol turlari, lug'aviy va semantik birliklarga o'xshash

va farqli jihatlarini o'qituvchining o'zi anglab yetishi va ularni o'rgatishning yangi pedagogik texnologiyalarini o'qitish metodlarini qo'llay olishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. G'afforova T., Nurillayeva Sh., Mirzahakimova Z., O'qish kitobi. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 2–sinfi uchun darslik. – T.: O'qituvchi. 2016.
2. Mamatov A. O'zbek tili frazeologizmlarining shakllanishi masalalari: Filol.fan.d-ri.diss...avtoref. – Toshkent, 2000. – 56 b.
3. Boltayeva, B. (2020). Boshlang'ich sinflarda tayanch kompetensiyalarni shakllantirish. Arxiv Nauchnykh Publikatsiy JSPI, 1(40).izvlecheno ot https://science.i-edu.uz/index.php/archive_jspi/article/view/5668
4. <http://azkurs.org/tarbiyaviy-ishlar-metodikasi-v2.html>
5. <http://fayllar.org/pul-aylanmasi-va-uning-tarkibi-v5.html>